

नेपाल-निरूपण

(स्वस्ति नेपालेभ्यःको शुद्ध पाठ र सही अर्थ)

-ज्ञानमणि नेपाल

प्राचीन राजमुकाम-

आजसम्म प्रकाशित भएका लिच्छविकालका करीब दुइसय जति अभिलेखहरूमा ८७ जति त शासनव्यवस्था सम्बन्धी सनदपत्र मात्रै छन्। गत शताब्दीसम्म प्रकाशित भएका ती सनदपत्रमा तीनवटा राजमुकाम देखिएका थिए। अभिलेख राख्नेमा अधिसरा भएका राजा मानदेवका एक पनि सनदपत्र पाइएका छैनन्। उनका छोरा महीदेवले छोटो समय शासन गरेका भएतापनि उनले केही स्थिति-बन्धेज बाँधेका थिए भन्ने सूचना पाइएको भए पनि शासनका अभिलेख चाहिँ प्राप्त भएको छैन। यसैले अहिले मानदेवका नाति वसन्तदेव नै शासनपत्र राख्नेमा पहिला हुन आएका छन् र उनले प्रसारित गरेका त्यस्ता अभिलेखमा मुकामचाहिँ मानगृह छ। मानगृहको नाम देख्नले मानदेवले आफू बस्न बनाएको दरवार यो रहेछ भन्ने बुझिन्छ। मानगृहमा बसेर वसन्तदेवले अभिलेख प्रसारित गरे, त्यसपछि भएका लिच्छवि राजाहरूले पनि यही दरवारमा विराजमान भएर अभिलेख प्रसारित गरे। हालसम्मको अनुसन्धानबाट प्रकाशित अभिलेखमा वसन्तदेवको धानकोटको वि०सं० ५६३ को उनकी बहिनी जयसुन्दरीलाई विर्ता जग्गा दिएको शासनपत्रमा सर्वप्रथम मानगृहको उल्लेख आउँछ। यसपछिका वसन्तदेवका पाटनको, जैसी देवलको, चौकीटारको अभिलेखमा पनि मुकाम मानगृह नै

रहेको देखिन्छ। सीतापाइला किसिपिढी र पाँसिख्यका अभिलेखमा मुकाम टुटेको छ। यसपछि राजा गणदेवका चौकीटार बलम्बू किसिपिढी सतुङ्गलमा रहेका छवटा अभिलेखमा पनि मुकाम मानगृह नै छ। गणदेवको नुवाकोटको अभिलेखमा पनि मुकाम मानगृह छ। राजा गङ्गादेवको चपलीगाउँको वि०सं० ६२९ को शासनाभिलेखमा पनि मुकाम मानगृह नै रहेको छ। विष्णुपादुका फेदीको शिवदेवको वि०सं० ६४७ को शासनाभिलेख पनि मानगृहको मुकामबाटै प्रसारित छ, यसमा सर्वदण्डनायक महाप्रतीहार भौमगुप्त छन्। यसपछि अंशुवर्माका सल्लाहले शिवदेवद्वारा प्रसारित वि०सं० ६६२ आश्विनसम्मका एघारवटा शासनाभिलेखमा मानगृहको उल्लेख परेको स्पष्ट देखिन्छ। टुटेर मुकाम नदेखिने अरू पाँचवटा यिनका शासनाभिलेख पनि छन्। यसको अर्को साल मानदेवसंवत् २९ वि०सं० ६६३ जेठदेखि अंशुवर्माका एकलौटी शासनाभिलेखमा चाहिँ मुकाम कैलासकूटभवनको नाम उल्लिखित भएको छ। यो भवन अंशुवर्माले बनाएर आफ्नो राज्याभिषेक त्यसैमा भएपछि उनले एकलौटी अभिलेख प्रसारित गर्न लागेका हुन् भन्ने कुरा यसबाट अवगत हुन आउँछ। मानदेवसंवत् २९ देखि ३९ सम्म दश वर्षभित्रका अंशुवर्माका शासनाभिलेखमा आठवटामा कैलासकूटभवनको मुकाम स्पष्ट देखिन्छ। नौवटामा

टुटेर गएकाले मुकामको नाम देखिदैन । ज्यावहालको शक सं. ५३५ (वि०सं० ५७१) को एक अभिलेखमा मुकाम के थियो शिरोभाग टुटेर गएको हुनाले भन्न सकिदैन । अंशुवर्मापछि सिंहासनाहूढ भएका उदयदेवको चितलाङ्गको शासनाभिलेखमा पनि शिरोभाग टुटेको हुनाले उनले कुन दरवारमा मुकाम गरेका थिए भन्ने ठाउँ रहेन । उदयदेवपछिका लिच्छवि राजा ध्रुवदेव मानगृहमा र गोमिवंशी उपराज विष्णुगुप्त कैलासकूटभवनमा विराजमान देखिन्छन् । यसै गरी ध्रुवदेव-विष्णुगुप्त भीमार्जुनदेव-जिष्णुगुप्त भीमार्जुनदेव-विष्णुगुप्तहरूले प्रसारित मानदेव संवत् ४८ देखि ६५ सम्मका दशवटा अभिलेखमा लिच्छविराजाको मुकाम मानगृह र गुप्त उपराजको मुकाम कैलासकूटभवन छ । मालिगाउँको अभिलेखका विष्णुगुप्तको अभिलेखको शिरोभाग खण्डित भएकोले सबै बुझिदैन । पहिलो पङ्क्तिमा कैलासकूटको नाम उल्लिखित छ । बलम्बूको अभिलेखको चाहिँ मुकाम खण्डित छ ।

मानदेव सं० ६७ (वि०सं० ७००) देखि लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेव एकलौटी शासन गर्दै कैलासकूटभवनको मुकाममा विराजमान भएका देखिन्छन् । मा०सं० ६७ देखि ८३ सम्मका पाँच अभिलेख कैलासकूटभवनबाट प्रसारित भएका छन् । अनन्तलिङ्गेश्वरको अभिलेखमा चाहिँ संवत् टुटेको छ । मुकाम कैलासकूटभवन छ । मा०सं० ८९-९० का ललितपुर र बलम्बूका २ अभिलेख पनि खण्डित हुँदा मुकाम बुझिदैन । मा०सं० ९५ को च्यासलटोलको मा० सं० १०३ को यागवहालको र सोही सालको पशुपति ब्रजघरको गरी नरेन्द्रदेवका ३ शिलालेखमा भद्राधिवासभवन मुकाम देखिन्छ । यसपछि द्वि. शिवदेव द्वि. जयदेवहरूका नेपालदूनका मुकाम बुझिने जति सबै शिलालेख कैलासकूटभवनबाटै प्रसारित भएका छन् । द्वि. शिवदेव द्वि. जयदेवका गोरखाका दुवै शासनाभिलेखमा पनि मुकाम कैलासकूटभवन नै छ । यतिसम्मका कुरामा नौलोपन केही छैन भने हुन्छ । किनभने पं. भगवानलाल इन्द्राजी र सिल्भाँ लेवीले नेपालका शिलालेख

छपाएदेखि नै यी तीन भवनको नाम हामीले सुने-जानेका कुरामित्रै पर्दथे । यी भवन कहाँ थिए भन्ने कुरामा चाहिँ हामीले विभिन्न दृष्टिकोणबाट विचार गर्दै आएका छौं ।

नेपालेभ्यःको अर्थमा शङ्का

अब हामी प्रकृतविषयतिर लागौं । केही वर्ष पहिले वि०सं० २०२६ मा हेमराज शाक्यद्वारा टिष्टुङ्ग पालुङ भेकमा खोजी गरी लिच्छविकालका केही अभिलेख पनि अभिलेख प्रकाशमा प्रकाश भएका थिए । तिनमा वसन्तदेव शकसं. ४३४ (वि०सं० ५६९) को टिष्टुङ्गको अभिलेखमा मुकाम के थियो पढिएको थिएन । चाखलाग्दो कुरा यही भेकमा पाएका यसभन्दा धेरै पछिका वि.सं. ६६३ का एकै बेहोराका अंशुवर्माका दुइवटा शासनाभिलेखमा एउटामा मुकाम लेख्ने ठाउँमा नेपालकृत भन्ने पद पढिएको थियो भने अर्कोको (नेपाल) मात्र ।^१ यसको अर्को साल वि०सं० २०२७ माघको प्राचीन नेपालमा साकल्य अमात्यद्वारा मकवानपुरका केही पुरातात्विक उपलब्धि नामको लेखमा टिष्टुङ्ग थचोकको पाठशालानेरको अंशुवर्माको एक अभिलेख र त्यसको छवि पनि प्रकाशित भएको छ । छविमा पाठ पढ्न सकिदैन । पढेको पाठमा मुकाममा 'स्वस्ति नेपालेभ्यः' पढेको छ र त्यसको अर्थ 'कल्याण होस् नेपालबाट' भन्ने गरेको छ^२ । यसपछि वि०सं० २०२९ मा हेमन्त राणा धनवज्र वज्राचार्यद्वारा उपयुक्त टिष्टुङ्ग भेकका तीनैवटा अभिलेख विशेष पाठ पढी प्रकाशित गरिए । ती तीनैवटा अभिलेखमा मुकाम लेख्ने ठाउँमा नै नेपालेभ्यः भन्ने पाठ पढियो^३ । त्यसपछि लिच्छविकालका अभिलेखमा २३-७३-७४ संख्याका रूपमा ती तीन अभिलेख अर्थ सहित पुनः प्रकाशित भएका छन् । त्यहाँ स्वस्ति नेपालेभ्यःको अर्थ नेपालीहरूलाई कल्याण होस् भन्ने पनि गरिएको छ ।

पहिले प्राप्त भएका मानगृह मानदेवले बनाएको कैलासकूटभवन अंशुवर्माले बनाएको भद्राधिवास भवन नरेन्द्रदेवले बनाएको दरवार भनी हामीले अर्थ

१. हेमराज शाक्य - अभिलेख प्रकाश सं. २०२६ ।

२. साकल्य अमात्य - प्राचीन नेपाल १४ संख्या ५० पृ. । वि. सं. २०२७ माघ ।

३. धनवज्र वज्राचार्य, हेमन्त राणा- टिष्टुङ्ग चितलाङ्ग भेकको ऐ. सामग्री, । सं. २०२९ ।

४. धनवज्र वज्राचार्य- लिच्छविकालका अभिलेख, ११०-३०९-३११ पृ. । सं. २०३० ।

गर्दै आएका थियौं । यी दरवारमा विराजमान भएर ती राजाहरूले आफ्ना शासनपत्र प्रसारित गरेका थिए भन्ने पनि हामीले बुझेका थियौं । मध्यकालमा पश्चिमका खश मल्ल राजाहरूका ताँवापत्रमा पनि 'सेञ्जापुरे' भनी मुकाम सिजालाई औल्याइएको देखिन्छ । सेनराजाका स्याहामोहरमा पनि अन्त्यमा मुकामको उल्लेख गरिएको हुन्छ । साह राजाका पालाका चिठीपत्रहरूमा पनि मुकाम अन्त्यमा दिइएको हुन्छ ।

यसै अनुरूप मुकाम दिनुपर्नेमा यहाँ किन 'नेपालेभ्यः' लेखियो । यसको अर्थ 'नेपालीहरूलाई कल्याण होस्' भन्ने गरिएको छ^५ । यसबाट यो मुकाम होइन सबै आफ्ना प्रजाको कल्याण होस् भन्ने कामना गरिएको हो भनी बुझाउन खोजियो । यो अर्थ देख्नेवित्तिकै मलाई यसमा शङ्का पैदा भयो । जिज्ञासा बढ्यो र यो अर्थ ठीक छ कि छैन भनेर म खोजतलास गर्न लागें । मध्यकालका ताडपत्र आधुनिककालका चिठीपत्र हेर्दा पनि यसमा मेरो शङ्का समाधान भएन, केही अधि पछिका र तात्कालिक भारतका अभिलेख हेर्दा पनि समुचित जवाफ मिलेन । भारतीय अभिलेखहरूमा पनि आदिमै मुकाम राखिएको पाइन्छ । पाठकहरूलाई स्पष्ट पार्न ती अभिलेखको उद्धरण दिनुभन्दा पहिले यहाँ यस सम्बन्धमा हाम्रो सामु उपस्थित हुन आएको अर्को अर्थ पनि प्रसङ्गवश हेरिहालौं ।

यसरी यी दुई थरी अर्थ प्रकाशित भएपछि धेरै वर्षसम्म पनि यसमा कुनै खमख भएन, कुनै विप्रतिपत्ति उठेन । बरु गत साल प्रकाशित भएको डिल्लीरमण रेग्मीको 'इन्स्क्रिप्सन्स् अफ् एन्सेन्ट नेपाल' मा पछिल्लो अर्थलाई सकारिएको छ, फरक अलिकति के छ भने एक ठाउँमा नेपालीलाई कल्याण होस् भनिएको छ भने अर्को ठाउँमा 'नेपालको कल्याण चाहन्छु'^६ भनिएको छ । लिच्छवि

कालका अभिलेख छापिएको ८ वर्षपछि आएर यस अर्थमा अलिकति संकुचितता भर्ने कमलप्रकाश मल्लले कलम चलाएको चाहिँ पाइयो । मल्लले प्राचीन नेपालको पाठ र अर्थतिर चाहिँ ध्यान दिएको देखिएन, लिच्छवि कालको अभिलेखमा छापिएको पाठ सकारी अर्थ थोरै बङ्ग्याएको छ, 'नेपालेभ्यः' भनेको समस्त नेपालीवासीलाई कल्याण होस् भनेको होइन, केवल टिष्टुङ्ग पालुङ्गमा बसेका नेवारका पूर्वज "गोपाल" हरूलाई मात्र कल्याण होस् भनिएको हो भन्ने अर्थ गरेको छ^७ । यसमा कमलप्रकाश मल्लले आफ्नो सिद्धान्तमिल्दो अर्थात् नेपालखाल्डो मात्र नेपाल हो भन्ने अर्थ तानेर ल्याउने प्रयत्न गरेको मात्र हो, यसमा अरु कुनै नयाँ अर्थ प्रकट गरेको होइन । बच्चाचार्यका अनुसार पनि यो पद चतुर्थीको बहुवचन हुन्छ, कमलप्रकाश मल्लको पनि सोही कुरामा सहमति भयो । केवल अर्थमा संकुचिततासम्म ल्याउने प्रयास मल्लबाट भएको देखियो । यो ऐतिहासिक तथ्य खोज्ने प्रयास भएको भन्न मिल्दैन । अर्थ गर्दा अव्याप्ति दोष पर्ने कुरा मैले पहिल्यै आफ्नो नेपालनिरुक्तमा^८ औल्याइसकेको हुँदा पनि फेरि यसमा धेरै तर्क गरिरहनु आवश्यक देखिएन ।

रेग्मीले भने दुवैको मन राख्ने हेतुले हो वा दोधारे अर्थ गरेर दुवै मतलाई तान्न सकिने पाराले अर्थ्याएको जस्तो छ । तापनि विभक्ति वचनमा भने तीनै जनाको एकै बोली भयो । तर यो पद चतुर्थी विभक्तिको बहुवचन हो र यसको अर्थ नेपालीलाई कल्याण होस् भन्ने गर्नलाई पनि यसका अर्को उदाहरण आजसम्म प्राप्त लिच्छवि अभिलेखमा मिलेन । मुकाम बुझिने पत्रपत्र छपन्न वटा लिच्छविकालका शासनाभिलेख हेर्दा जति मुकाम देखिए, ती सबै मुकाम ती राजाहरूले बस्ने भवन नै थिए, मानगृहात् कैलाकूटभवनात् भद्राधिवास भवनात् भनी पञ्चमी विभक्तिको एक वचनको प्रयोग छ । यी सबैमा अपादान अर्थ हुने, ४ यी तीनवटा टिष्टुङ्गतिरका

५. उही ३१०-११ पृ.

६. विश्व वेल्फर्ट टु नेपाल (नेपालको कल्याण चाहन्छु) डिल्लीरमण रेग्मी- इन्स्क्रिप्सन्स् एन्सेन्ट नेपाल, भा.२, १३५ पृ. वेल् नेपालीज् (पिपुल् अफ् नेपाल)- नेपाली जनताको कल्याण होस् । उही २ भाग, ४४ पृ.

७. लिङ्गिष्टिक् आर्कियोलोजी अफ् द नेपाल भ्याली ए प्रिलिमिनरी रिपोर्ट, 'कैलास' ८ भाग, १-२ सं १९८१ ई, १९ पृ.

८. नेपालनिरुक्त ३३ पृ.

अभिलेखमा मात्र किन सम्प्रदान अर्थ बुझाउन खोजियो । अन्त सबैतिर अधिष्ठानको नाम हुने यहाँमात्र किन व्यक्ति विशेषलाई औल्याइयो । अन्त सबै ठाउँमा एक विभक्तिको प्रयोग हुँदा हुने, यिनमा बहुवचनको प्रयोग किन ? इत्यादि शङ्का मेरा सामु उभिन आए । फेरि यो अर्थ सकार्दा अर्को मुख्य प्रश्न हाम्रो सामु खडा हुन आएको छ । सम्पूर्ण अभिलेखहरूमा ॐ स्वस्ति, वा स्वस्ति आफैमा मात्र सीमित छ, कतै पनि वाक्यान्तरसंग सम्बन्ध राख्नु भने यहाँ तीनवटा अभिलेखमा मात्रै किन तल्ला वाक्यसंग अन्वय हुन गएको ? इत्यादि प्रश्नले धेरै कालदेखि मेरो मनमथिङ्गललाई रन्थन्याइरहेको थियो । यस्तै यो शब्दले स्थानीय गोठालाहरूलाई लक्ष्य गरेको हो भन्ने कमलप्रकाश-मल्लको अर्थले त झन् शतांश पनि मेल खाएजस्तो लागेन । त्यस्तै भैंसी गोठ पालेर बसेका त्यहीनेरका तौबेलवासीलाई भैंसी गोठ राख्न जग्गा दिई गरिदिएको शासनपत्रमा यो पद छैन, मुकाम कैलासकूटभवन नै छ । अरू यस्तै गुप्त (गोपाल) हरूको बसोबास बढी भएका थानकोट बलम्बू किसिपिंढी चौकीटार आदि स्थानमा रहेका अभिलेखमा पनि यो पद नभएबाट पनि यो अर्थ गराइ उपपत्तिपूर्ण छैन । सबै नेपालीलाई स्वस्ति (कल्याण) कामना गरिएको हो कि ? भन्न पनि उपयुक्तिलिखित शङ्काहरूका समाधान नहुने हुँदा विचारणीय हुन आएको छ ।

प्राचीन भारतका राजमुकाम—

यस सम्बन्धमा विचार गर्न केही अधिपछि वा त्यसैताका राखिएका छिमेकी भारतका विभिन्न राजाका यस्तै शासनपत्र पनि हेनु पाठकका लागि रुचिकर हुने ठानी अब ती केही अभिलेख पल्टाउनतिर लागेको छु—

स्वस्ति महानौहस्त्यश्वजयस्कन्धावारानन्दपुर
वासकात् सर्व्वराजोच्छेत्तः^९

स्वस्ति महानौहस्त्यश्वजयस्कन्धावारा
(द) योध्यावासकात् सर्व्वराजोच्छेत्तः^{१०}

सिद्ध काकेनादवोठश्रीमहाविहारे^{११}

स्वस्ति महानौहस्त्यश्वजयस्कन्धारात् क्रीपुरात्
महादेवपादानुध्यातो महाराजश्रीवैन्यगुप्तः कुशली^{१२}

स्वस्ति पञ्चनगर्या भट्टारकपादानुध्यातः कुमार
मात्यकुलवृद्धि^{१३}

स्वस्ति पुण्डवर्द्धनादायुक्तका आर्यनगरश्रेष्ठिपुरोगा
श्चाधिकरणम्^{१४}

स्वस्त्युच्चकल्पात् महाराजौघदेवः^{१५}

स्वस्ति वलभीतः परमभट्टारकपादानुध्यातो
महाराजद्रोणसिंहः कुशली^{१६}

सिद्ध वत्सगुप्ताद् धर्ममहाराजस्य^{१७}

सिद्ध जितं भगवता स्वस्ति नांदिवर्द्धनादासीद्

९. समुन्द्रगुप्तको नालन्दाको (कृत्रिम) ताम्रपत्रबाट — दिनेशचन्द्र सरकार— सेलेक्ट इन्सक्रिप्सन्स १९४२ ई., २६३ पृ.

१०. गयाको ताम्रपत्रबाट, उही २६५ पृ.

११. द्वि. चन्द्रगुप्तको राँचीको ताम्रपत्रबाट, उही २७३ पृ.

१२. वैन्यगुप्तको गुनैगर टिप्परा बंगालको वि. सं. ५६४ को ताम्रपत्रबाट, उही ३३१ पृ.

१३. बैग्राम बोघ्राको वि. सं. ५०४ को ताम्रपत्रबाट, उही ३४२ पृ.

१४. पाहारपुर राजशाहीको सं. ५३६ को ताम्रपत्रबाट, उही ३४६ पृ.

१५. सर्वनाथको सं. ५७० को गोह ताम्रपत्रबाट, उही ३७० पृ.

१६. कठियवाडको वि. सं. ५५९ को ताम्रपत्रबाट, उही ४०३ पृ.

१७. विन्ध्याशक्तिको वासमको ताम्रपत्रबाट, उही ४०७ पृ.

गुप्तादिराजो महाराजश्रीघटोत्कचः^{१८}
जितं भगवता, रामगिरिस्वामिनः पादमूलाद्
गुप्तानामादिराजमहाराजश्रीघटोत्कचः^{१९}
स्वस्ति प्रवरपुरादग्निष्टोम^{२०}
सिद्धं काञ्चीपुराद् युवमहाराज^{२१}
स्वस्ति अमपुरप्रतिस्पर्द्धिश्रीमद्दत्तपुराद् भगवत^{२२}

नेपालेभ्यःको अर्थ—

उपर्युक्त भारतभरीका केही अभिलेख हेर्दा नेपालमा जस्तै मुकाम आदिमै लेखिएको र ती सबै मुकाम स्थानविशेष पर्ने गएका पनि पाइए। त्यहाँ दरवारको नाम देखिएन। शहर गाउँ विजयशिविर किल्ला आदि स्थान देखिए। विजयस्कन्धवार आनन्दपुर अयोध्या काकोन क्रीपुर पञ्चनगरी पुण्ड्रबर्द्धन उच्चकल्प वलभी वत्सगुल्म नान्दिवर्द्धन प्रवरपुर काञ्चीपुर दत्तपुर आदि यस्ता स्थान विशेष नै तिनका मुकाम देखनमा आए। मुख्य कुरा सबै मुकाममा पञ्चम्यन्तको प्रथमवचनकै प्रयोग पनि देखियो औ स्वस्ति सिद्ध आदि मङ्गलसूचक पदको प्रयोग पनि भएको पाइयो, तर तिनको तल्ला वाक्यसंग कतै अन्वय भने भएको चाहिँ पाइएन, कतै कतै इष्टदेवतालाई नमस्कार गरेको भने भेटियो। नेपालमा पनि यङ्गालको अभिलेखमा जलशायी विष्णुको वृढानीलकण्ठको अभिलेखमा हरिहरको थानकोटको अभिलेखमा विष्णुको स्तुति परेकै छ। कार्यारम्भमा शास्त्रारम्भमा कुनै लेखापढीमा पहिले इष्टदेवताको स्मरण गर्ने चलन पुरानो हो र श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः भनेर लेख्ने चलन अद्यावधि चलेकै छ, शाहकालका सम्पूर्ण जस्तै अभिलेखमा दुर्गादेवीको स्मरण गर्दा शिरमा 'श्रीदुर्गासहाय' लेखिएको प्रत्यक्ष पाइँदछ। सेनका स्याहामोहरमा जनकपुरका रामजानकी बाराहक्षेत्रका वाराहजी आदिको उल्लेख

आदिमा गरिएको देखिन्छ। त्यस्तै भारतका यी प्राचीन अभिलेखमा कतै विष्णु कतै महादेव नमस्य भए पनि ॐ स्वस्ति सिद्धको अन्वय कसैसंग गरिएको चाहिँ छैन। ॐ स्वस्ति सिद्ध आफू स्वयंमै सिद्ध छन्। यसकारण टिष्टुङ्ग भट्टवालाका यी तीन शिलालेखका ॐ स्वस्तिलाई परवाक्यसंग अचय गर्दा अनर्थ पर्ने आउने स्पष्ट हुन्छ।

यी उपर्युक्त उदाहरणबाट हामीले नेपालेभ्यःको अर्थ अन्य उपायबाटै गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो गर्दा यसलाई देशवासीका नाम नमानेर देशको नाम मान्नुपर्दछ। देशको नामबाट अपादानकारकको बहुवचनको प्रयोग यसलाई मान्दा नै अर्थ पनि मिल्न आउँछ। अर्थसङ्गति पनि हुन्छ। उपर्युक्त पनि हुन्छ। नेपालमा पाइएका अभिलेखमा मानगृहबाट कैलासकूटभवनबाट भद्राधिवासभवनबाट भने जस्तै भारतका अभिलेखमा विजयशिविरबाट आनन्दपुरबाट अयोध्याबाट वत्सगुल्मबाट पञ्चनगरीबाट पुण्ड्रबर्द्धनबाट काकोनबाट क्रीपुरबाट वलभीबाट प्रवरपुरबाट भने जस्तै ती तीन अभिलेखमा उल्लिखित नेपालेभ्यःको अर्थ नेपाल देशबाट यी अभिलेख प्रसारित भएका हुन् भन्ने अर्थ गर्दा राम्रो अर्थ सङ्गति हुन आउने देखिन्छ। अन्यत्र जस्तै अर्थ गर्दा अन्वय गर्नुपर्ने स्वस्तिसंग सम्बन्ध गाँस्नु पनि आवश्यक पर्दैन।

देश र तद्देशवासी बुझाउने बहुवचनान्त प्रातिपदिक—

यसरी नेपालेभ्यःको अर्थ नेपालदेशबाट भनी गर्दा अर्थसङ्गति हुने अरू सम्पूर्ण नेपाल भारतका अभिलेखको व्यहोरासंग सामञ्जस्य पनि हुने हुँदा मैले यस शब्दलाई सम्प्रदानकारकको बहुवचनमा प्रयोग भएको नमानी अपादान कारकको बहुवचनमा प्रयोग भएको ठहराएको छु। यसो गर्दा यसमा एक शङ्का उपस्थित हुन आउँछ। सो के भने हामीले माथि हेरेका नेपाल भारतका शासनाभिलेखमा

१८. प्रभावतीगुप्ताको पूनाको ताम्रपत्रबाट, उही ४१२ पृ.

१९. द्वि. प्रवर सेनका पालाको प्रभावती गुप्ताको ऋद्धपुरको ताम्रपत्रबाट, उही

२०. द्वि. प्रवरसेनको चम्पकको ताम्रपत्रबाट उही,

२१. शिवस्कन्ध वर्माको ताम्रपत्रबाट, उही ४३३ पृ.

२२. इन्द्र वर्माको सं. ५९२ को ताम्रपत्रबाट

मुकामका लागि प्रयुक्त स्थानविशेषलाई बुझाउने सबै शब्दमा अपादान कारकको एकवचन छ भने यसमा मात्र बहुवचन किन ? यो प्रश्नलाई पनि समाधान नगरी मेरो अर्थ विद्वद्ग्राह्य नहुने हुँदा अब म त्यसतर्फ पाठकको ध्यान आकृष्ट गर्न चाहन्छु ।

पाणिनिको व्याकरण-अनुसार कतिपय प्रातिपदिक एकवचनमा कतिपय द्विवचनमा औ कतिपय बहुवचनमा प्रयोग हुने पाइन्छन् । बहुवचनमा प्रयोग हुने यस्ता कतिपय प्रातिपदिकबाट विशेष प्रत्यय पनि हुन्छन् । त्यसैलाई लक्ष्य गरेर 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' (४।२।१२५ पा. सू.) जनपदवत् सर्व जनपदेन समानंशब्दानां बहुवचने (४।३।१०७ पा. सू.) इत्यादि सूत्र पाइन्छन् । यस्ता बहुवचनवाधी प्रातिपदिकमा जनपदलाई बुझाउने अङ्गवङ्ग कलिङ्ग आदि शब्द परेका देखिन्छन् ।^{२३} जनपदलाई पनि बुझाउने विशेष गरेर तद् देशवासी गणजातिलाई बुझाउने प्रातिपदिकहरू बहुवचनान्त देखिन्छन् ।

जनपद भन्नाले गाउँको समूह बुझिन्छ । सार्वभौम-सत्तासम्पन्न एक राज्यले भोगचलन गरिएको देशलाई जनपदले बुझाउने हुँदा त्यस्ता जनपदभित्र धेरै गाउँ शहर पर्नु स्वाभाविक हुन्छ । आजमोलि 'नागरिक' भन्नाले

राज्यको मौलिक हक प्राप्त भएका सबै प्रजावर्गलाई सम्झनुपर्ने हुन्छ । यो शब्द अंग्रेजी 'सिटीजन' को रूपान्तर हो । परन्तु संस्कृतभाषा-अनुसार नागरिक रूप र यसको सही अर्थ राज्यका बासिन्दा भन्ने हुँदैन ।^{२४} राज्यका प्रजावर्गलाई भन्दा उहिले 'जानपद' भनिन्थ्यो ।^{२५}

त्यस्ता बहुवचनमा प्रयोग हुने जनपद र जनपद-बासीलाई बुझाउने शब्द र तिनबाट हुने प्रत्ययसम्बन्धमा पाणिनिले दिएका उदाहरण हामीले देखेका छौं -

आदिवृद्धि भएका वा नभएका वा बहुवचन विषयक जनपदवाची तदवधिवाची प्रातिपदिकबाट शैषिक अर्थमा वुञ् प्रत्यय हुने र त्यसको उदाहरण अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः बाट वुञ् भएर आङ्गक वाङ्गक कालिङ्गकः रूप भएका देखियो, आदिवृद्धि भएका जनपदवाची प्रातिपदिक दार्वाः जाम्बवाःबाट दार्वकः जाम्बकः भए । कालञ्जराः वैकुलिशाः बाट कालञ्जरक वैकुलिशकः रूप आदि बने । यी जनपदवाची शब्द बहुवचनान्त हुन् भन्ने पनि बुझियो । अर्को उदाहरण हेरौं-

पूर्वपद रहेको निमित्तदेखि पर रहेको पानशब्दको नको ण हुन्छ देश भन्ने अर्थ बुझिदामा । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । दूध पिउन बानी परेका उशीनरहरू । यहाँ उशीनरदेश पनि बुझियो, देशवासी पनि

२३. अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ४।२।१२५ जनपदतदवधयोरित्येव । अवृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात् प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्छयोरपवादः । अवृद्धाज्जनपदात्-अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः, आङ्गकः, वाङ्गकः कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः-अजमीढा अजक्रन्दाः-आजमीढकः, आजक्रन्दकः, वृद्धाज्जनपदात्-दार्वाः, जाम्बवाः, दार्वकः, जाम्बकः । वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्जराः, वैकुलिशकाः, कालञ्जरकः वैकुलिशकः । (काशिका)

“वृद्धसंज्ञा भएका नभएका जनपदवाची र तदवधिवाची बहुवचन हुने प्रातिपदिकदेखि वुञ् प्रत्यय हुन्छ शैषिक अर्थ अण् र छ प्रत्ययलाई बाँधेर । अवृद्ध जनपदवाची - अङ्ग वङ्ग कलिङ्गबाट आङ्गक वाङ्गक कालिङ्गक रूप भए । अवृद्धजनपदावधिवाची अजमीढ अजक्रन्दबाट आजमीढक आजक्रन्दक भए, वृद्ध जनपदवाची दार्व, जाम्बवाबाट दार्वक जाम्बक रूप भए । वृद्ध जनपदावधिवाची कालञ्जर वैकुलिशाबाटः, कालञ्जरक वैकुलिशक भए” ।

२४. नगरात् कुत्सनप्राचीण्ययोः ४।२।१२८ पा. सू. । नगरशब्दबाट निन्दा अर्थमा र सिपालुपन भन्ने अर्थ बुझिदा वुञ् प्रत्यय हुन्छ र नागरक रूप बन्छ । नागरकको अर्थ चोर वा कालीगढ भन्ने हुन्छ । अरू साधारण अर्थमा नागरक रूप बन्छ ।

२५. 'जानपद' का लागि द्रष्टव्य-कौटलीय अर्थशास्त्र १ अधि ९ अध्याय ५ प्रकरण

बुद्धियो । सौवीरपाणाः, बाल्हीकाः कषायपाणाः गन्धाराः 'आसव पिउन बानी भएका बाल्हीकहरू', 'काँडा पिउन बानी परेका गन्धारहरू'²⁶। यहाँ पनि देश र देशबासी-लाई मन्दा बहुवचनान्त प्रयोग भएको छ ।

पाणिनिले आफना सूत्र बनाउँदा पनि यस्ता जनपदलाई कहने शब्दलाई बहुवचनमै प्रायः प्रयोग गरेका छन्, जस्तै:-

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु २।४।२०. पा०

विभोषोशीनरेषु ४।२।११८ पा०

मद्रम्योऽञ् ४।२।१०८ पा०

दिशोऽ मद्राणाम् ७।३।१३ आदि

शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च²⁷

चेदयो जनपदः बाल्हीकेषु भवः बाल्हीकः²⁸

कश्मीरेषु भवः काश्मीरः कुङ्गमः ।²⁹ सिन्धुः

समुद्रो नदी वा सिन्धवो जनपदः ।

दरदो जनपदो दारदः उरसा जनपदा

औरसः ।³⁰ गब्दिका जनपदः गाब्दिकः ।³¹

सर्वसेना जनपदः सार्वसेन्यः, शटाः जनपदः

शाट्यः । शकाः जनपदः शाक्यः सुगतः ।

सर्वकेशा जनपदः सार्वकेश्यः ।³²

गणरत्नमहोदधिका यी उदाहरणबाट शाल्व चेदि बाल्हीक कश्मीर सिन्धु दरद उरस गब्दिक सर्वसेन शट

शक सर्वकेश आनि जनपदवाची शब्दहरू बहुवचनमा प्रयोग भएका पाइए । यसैमित्र परेका छगल तक्षशिला किष्किन्धा कच्छ आदि ग्रामवाची स्थानवाची प्रातिपदिकहरू एकवचनमा प्रयुक्त छन् । यसै प्रसङ्गमा यहाँ एउटा चल्तीको व्याकरणको उदाहरण पनि हेरिहालौं-

परोक्षभूतकालमा लिट् लकार हुन्छ । यो सूत्रकै प्रसङ्गमा अत्यन्त ढाँट्ता पनि लिट् लकार हुन्छ भन्ने वार्तिकको उदाहरणमा- तिमी कलिङ्गदेशमा बस्यौ ? भनेर नजाने ठाउँमा गएर बसेको भावले 'कलिङ्गेषु स्थितोऽसि ? भनी सोढा 'नाहं कलिङ्गान् जगाम' म कलिङ्ग देश गएकै छैन³³ भनेर ढाँटेर उत्तर दिँदा लिट् लकार भयो । त्यस्तै दक्षिणापथ पस्यौ भन्दा दक्षिणापथ पसेकै छैन भन्ने उत्तर दिँदा पनि आफूले गएको देशमा जाँदै नगएको भनी ढाँट्ता लिट् लकारको प्रयोग गरियो । यहाँ हामीलाई चाहिएको प्रयोग के देखियो भने कलिङ्ग देशवाचक प्रातिपदिकको बहुवचन प्रयोग छ भने दक्षिणापथ शब्दको एकवचन । देशवाची र देशवासिवाची धेरै प्रातिपदिकहरू बहुवचनान्त हुने कुरा यी माथिका उदाहरणबाट प्रकट भयो । अब इतिहास पुराण साहित्यमा प्रयुक्त त्यस्ता प्रयोगहरूको उदाहरणहरूतिर पनि दृष्टि दिऊं ।

पूर्वदेश

ब्रह्मालान् विदेहांश्च मालवान् काशिकोसलान्

२६. पानं देशे ८।४।९

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशामिधाने णकार आदेशो भवति । पीयते इति पानम्, कृत्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् । क्षीरपानं ये षांते क्षीरपाणाः उशीनराः मनुष्यामिधानेऽपि देशामिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणाः बाल्हीकाः, कषायपाणाः, गन्धाराः । देश इति किम् ? दाक्षीणां पानं दाक्षिनपाम् । (काशिका)

२७. वर्द्धमान - गणरत्नमहोदधि, बनारस १९६३ ई. १७८ पृ.

२८. उही ।

२९. उही. ३४६ पृ.

३०. उही ३६६ पृ.

३१. उही ३८५ पृ.

३२. उही ३८७ पृ.

३३. परीक्षे लिट् ३।२।१५ पा 'अत्यह्वेन्तापनवे च' (वार्तिक) कलिङ्गान् स्थितो सि ? नाहं कलिङ्गान् जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि ? नाहं दक्षिणपथं प्रविवेश (काशिका)

मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रांस्त्वङ्गांस्तथैव च ।³⁴

दक्षिणदेश

विदर्भान्ष्टिकांश्चैव रम्यान् माहिषकानपि ।
तथा वङ्गान् कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ।
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ।
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान् पाण्ड्यांश्च
केरलान् ॥³⁵

पश्चिमदेश

सौराष्ट्रान् सहबाल्हीकांश्चन्द्रचित्रांस्तथैव च ।
स्फीताञ्जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च ॥
पुंनागगहनं कुक्षि बकुलोद्दालकाकुलम् ।
तथा केतकखण्डांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः ॥³⁶

उत्तरदेश-

तत्र म्लेच्छान् पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ।
प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥
काम्बोजयवतांश्चैव शकानां पत्तनानि च ।
अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥³⁷

यहाँ पनि देशवाचक ब्रह्ममाल विदेह मालव काशि-
कोसल मात्रध बिदर्भ ऋषिक माहिषक अङ्ग वङ्ग कलिङ्ग
कौशिक आन्ध्र पुण्ड्र चोल पाण्ड्य केरल सौराष्ट्र बाल्हीक
चन्द्रचित्र केतकखण्ड म्लेच्छ पुलिन्द शूरसेन प्रस्थल भरत
कुरु मद्रक काम्बोज यवन दरद आदि प्रातिपादिकहरू
बहुवचनान्त प्रयुक्त भएका छन् । यहीँका हिमालय

दण्डकारण्य गोदावरी आदि स्थान पर्वत नदीवाचक
प्रातिपादिक चाहि एकवचन नै छन् ।

यस्तै मार्कण्डेयपुराणमा पनि उत्तरी र दक्षिणी
धेरै देशहरूको प्रयोग बहुवचनान्त परेका छन्-

बाल्हीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोथकाः ३५ ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्हवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गन्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ॥३६॥
एते देशा ह्युदीच्यास्तु

आभीराः सह वैशिक्या आढक्याः शबराश्च ये ।
पुलिन्दा विन्ध्यमौलेया वैदर्भाः दण्डकैःसह ॥४७॥
दक्षिणात्यास्त्वमी देशाः ॥³⁸

अब पौराणिक साहित्यिक लेखमा आएका प्रयोग
हेरौं ।

ते पीडिता निविदिशुः कुरुपञ्चालकेकयान ।
शाल्वान् विदर्भान् निषधान् विदेहान्
कोशालानपि ॥³⁹

शूरसेनो यदुपतिर्भथुरामावसन् पुरीम् ।

माथुराञ्छूरसेनांश्च विषयान् बुमुजे पुरा ॥⁴⁰

कुरुजाङ्गलपञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।

ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ।

मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।

आनतान् भागवोपागाच्छान्तवाहो मनाग् विभु ॥⁴¹

द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः ।⁴²

ततोऽभिरज्य भगवान् केरलास्तु त्रिगतकान् ।⁴³

३४. वाल्मीकिरामायण किष्किन्धाकाण्ड ४०।२२।

३५. उही ४१।१०-१२।

३६. उही ४२।६-८।

३७. उही ४३।११-१२।

३८. मार्कण्डेयपुराण ५७ अध्याय

३९. श्रीमद्भागवत १०।२।३।

४०. उही १०।१।२७।

४१. उही १।१०।३४-३५।

४२. उही १०।७९।१३।

४३. उही १०।७९।१९

यी माधिका उदाहरणबाट कुरु पञ्चाल केकय शाल्व विदर्भ निषध विदेह कोशल माथुर शूरसेन जाङ्गल यामुन मत्स्य सारस्वत आनर्त द्रविड केरल त्रिगर्तक आदि जनपदवाची प्रातिपदिकहरू बहुवचनमा प्रयुक्त भएका पाइए। यहाँनै स्मरणीय कुरा चाहिँ स्थानवाचक ब्रह्मावर्त कुरुक्षेत्र मरुधन्व वेंकट एकवचनमै प्रयुक्त भएका देखिन आए। भारतका अभिलेखमा पनि दिइएका मुकामहरू स्थानविशेष गाउँ शहर शिविरलाई बुझाउने एकवचनवाची प्रातिपदिक नै पर्ने गएकाले अपादानकारकको एकवचन बुझाउने विभक्ति नै परेका हुन्। अब बहुवचनान्त हुने अरू जनपदवाची प्रातिपदिकका महाकवि कालिदासका प्रयोग हेरौं-

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्⁴⁴।

अथेश्वरेण ऋथकैशिकानां

स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः⁴⁵।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्

सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्⁴⁶।

पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः⁴⁷।

मगधकोशलकेकयशासिनां

दुहितरोऽ हितरोपितमार्गणम् ॥

मगधाश्च कोशलाश्च केकयाश्च ताञ्जनपदाञ्छा-

सतीति तच्छासिनः⁴⁸।

यसरी कालिदासले पनि जनपदलाई कहने

कामरूप ऋथकैशिक कोशल उत्तरकोशल विदर्भ आदि शब्दलाई बहुवचनमै प्रयोग गरेका छन्। टीकाकार मल्लिनाथले पनि यसरी नै मगध कोशल उत्तरकोशल केकय शब्दलाई बहुवचनमै प्रयोग गरेका छन्।

बहुवचनान्त नेपाल

अब हामी आफूलाई चाहिएको प्रातिपदिकको बारेमा ध्यान दिऊँ-नीप जनपदवाची शब्द हो। यसमा बस्ने बासिन्दा पनि नीप नेपाल कहलाउँथे र तिनीहरू गण जातिका थिए भन्ने कुरा हामीले बुझिसकेका छौं र नीपहरूले आवाद गरेको वा चर्चेको भूमि नेपाल वा नैपाल कहलाएको हो भन्ने कुरा पनि हामीले सिद्ध गरिसकेका छौं⁴⁹। नीप आल अर्थात् नीप गणजातिले चर्चेजति सीमाभित्रको जग्गा भन्दा नेपाल भएको र यस्तै हिसारले वङ्गाल पञ्चाल हिमाल रूप बनेका पनि हामीले देखिसकेका छौं⁵⁰। यसकारण जनपदवाची नेपाल शब्द पनि बहुवचनविषयक हुनु स्वाभाविक हो र यो प्रातिपदिक पनि अपादानकारकको बहुवचनमा प्रयुक्त भएको भन्न मिल्ने भयो। नेपाल नाम प्रातिपदिक बहुवचनविषयक हो भन्ने कुरा त हामीले सोदाहरण सिद्ध गर्छौं। तर अर्को मुख्य अट्को पनि यहाँ हाम्रो सामु तेर्सिएर रहेको छ। सो के भने कुनै जाति विशेषका नामबाट देश भन्ने अर्थ बुझिँदा जुन चातुर्यिक तद्धित-प्रत्यय हुन्छ, त्यसको लुप् हुन्छ र प्रातिपदिक ब्रह्मृति अवस्थामै रहेको देखिन्छ⁵¹।

गाउँको समूह जनपद हो। पञ्चालहरूको निवास

४४. कालिदास-रघुवंश ४ सर्ग ८३ श्लोक।

४५. उही ५ सर्ग ३९ श्लोक।

४६. उही ५।६०

४७. उही ९।१

४८. उही ९।१७ (टीका पनि)

४९. द्रष्टव्य- मेरो नेपालनिरुक्त।

५०. उही

५१. जनपदे लुप् ४।२।८१ पा. सू.।

देशे तन्नाम्नि यश्चातुर्यिकः प्रत्ययो भवति तस्य देशविषये जनपदेऽभिधेये लुब्भवति (काशिका)

भएको मुलुक पञ्चाल हुन्छ। पञ्चालहरू कुरुहरू मत्स्यहरू अङ्गहरू वज्रहरू मगधहरू सुहृमहरू पुण्ड्रहरू इत्यादि। व्यक्ति भनेको स्त्रीलिङ्ग पुल्लिङ्ग नपुंसकलिङ्ग वचन भनेको एकवचन द्विवचन बहुवचन हो। पञ्चाल भनेका क्षत्रियहरू हुन्, पञ्चाल आदि क्षत्रियवाचक प्रातिपदिक बहुवचान्त हुन्छन्। तिनीहरूबसेको जनपद-वाची प्रातिपदिक पनि बहुवचन हुन्छ। जस्तो ती क्षत्रीहरूमा जुन व्यक्ति र वचन हुन्छन् ती जनपदमा पनि तिनै हुन्छन्^{५२}।

यसरी यी जनपदहरूको र क्षत्रियहरूको बहुवचनान्त प्रयोग हुने र तद्धित प्रत्ययको लुप् हुने कुरा निश्चित छ। पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बह्वचः^{५३} (पञ्चाल देश राम्रो छ, धेरै बालीनाली उब्जने, उब्जाउ छ।) यसरी जनपद एकवचन र पञ्चाल बहुवचनमा प्रयुक्त छ र तद्धितान्तको लुप् भएको छ। यस्तै नेपालको पनि बहुवचनमा तद्धित प्रत्ययको लोप हुनुपर्नेमा यहाँ किन भएन र नैपालेभ्यः भयो। सोको अण् लुप् भएर नैपालेभ्यः पो हुनुपर्ने ?

प्राकृतपिङ्गलमा नेपालीहरू भन्दा बहुवचनमा केही प्रत्यय नभएको प्राकृतभाषाको प्राकृतै रूप 'निवाला' भन्ने चाहिँ हामीले देखेका थियौं।^{५४}

सौभाग्यले यसभन्दा केही शताब्दीपूर्व राजशेखरले हामीलाई एउटा प्रयोग देखाइदिएका छन्। त्यसबाट हामीलाई नेपालीहरू भन्दा नेपालाः भन्ने तद्धितप्रत्यय लोप भएको रूप हुने र आइमाई नेपालीहरू भन्दा तद्धित लोप भएको स्त्रीप्रत्यय डीष् चाहिँ भएको रूप

'नेपाल्यः' हुने कुरा लेखिदिएकाले बहुवचनमा प्रत्यय लोप हुने कुरा हामी निर्धक्कसंग भन्न सक्ने भएका छौं। राजशेखरको उदाहरण हेरौं—

नेपाल्यो वल्लभैः साद्धर्माद्रैगमुखमण्डनाः।

ग्रन्थिपर्णकपालीषु नयन्ते ग्रीष्मयामिनीः ॥^{५५}

यहाँ नेपालमा भन्ने मान्छे भन्दा तद्धित प्रत्यय भएर नैपाल रूप हुने र यसको बहुवचनमा प्रत्यय लोप भएर नेपालाः हुने कुरा बुझियो। स्त्रीलिङ्गमा डीष् भएर एकवचनमा नैपाली रूप बन्ने र बहुवचनमा नेपाल्यः रूप हुने कुरा पनि देखियो।

यसपछि विक्रमको तेह्रौं शताब्दीका सिम्रौन-गढका राजा हरासिंह देवका सान्धिविग्रहिक मन्त्री प्रकाण्ड विद्वान् चण्डेश्वर ठकुरले लेखेको नेपालशब्दको प्रयोगतिर पनि दृष्टि दिऊँ—

वज्राः सञ्जातभङ्गाश्चकितकरिघटाः कामरूपा
विरूपा

श्चीनाः कुञ्जादिलीनाः प्रमुदितविलसत्किं किराताः
किराताः।

नेपाला भूमिपाला भुजबलदलितस्तेश्वलाटाश्च
लाटाः

काष्णटाः केन दृष्टाः प्रसरति समरे मन्त्रिरतना-
करस्य ॥

नेपालाद्या विपक्षा रणभुवि विजिता येन यद्
भूरियज्ञैः

५२. लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने १।२।५१ पा.।

व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि। पञ्चालाः क्षत्रियाः पुल्लिङ्गाः बहुवचनविषयाः। तेषां निवासो जनपदः। यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तज्जनपदे भवतः, पञ्चालाः कुरवः मगधाः मत्स्या अङ्गाः वज्राः सुहृमाः पुण्ड्राः (काशिका)।

५३. १।२।५२ पा., सूत्रको काशिका टीकामा।

५४. मेरो नेपालनिरुक्त, २९ पृ.

५५. राजशेखर-काव्यमीमांसा ८, चौ. विद्याभवन वाराणसी सं० २०२१। १०४ पृ.

संतुष्टः स्वर्गलोके हरिरपि महिता येन जीवे
श्वराद्याः ।
श्रीमन्मन्त्रीशचण्डेश्वर इह विदितो यो
महीकल्पवृक्ष-
स्तस्याचन्द्रावक्रंमेषा कृतिरिति विमला राजतां
विश्ववन्द्या ।

नेपालाश्चोलपृथ्वीपतिरिति विनतानग्रतो राज-
वर्गान् नामग्राहं गृहीत्वा सदसि यद्दर्शका दर्शयन्ति ।^{५६}

यहाँ माथिल्लो श्लोकमा चण्डेश्वरले नेपाली
राजाहरू भन्दा नेपालशब्दको तद्धितप्रत्यय लोप भएको
बहुवचनमा 'नेपालाः' रूप प्रयोग गरेको देखियो।
तल्लो श्लोकमा पनि नेपाली शत्रुहरू भन्दा 'नेपालाद्या
विपक्षाः' भनी तद्धित प्रत्ययविहीन नेपालशब्दको प्राकृतरूप
नै देखिन्छ। गणपतिको अभिलेखमा पनि नेपालाः नै छ।

यहाँनै एक अर्को कुरा पनि बडो चाखलाग्दो
छ। काशीराज युद्धमैदानमा उत्रँदा नेपाली आदि
वैरी राजाहरूको जस्तो अवस्थामा प्राकृतपिङ्गलमा
चित्रण गरिएको छ, ठीक त्यस्तै अवस्था चण्डेश्वर
ठक्कुर युद्धक्षेत्रमा जाँदा नेपाली आदि वैरी राजा-
हरूको भएको वर्णन यहाँ गरिएको छ। प्राकृतपिङ्गलमा
नेपालीहरू भन्दा 'णिवाला' (निवाल) रूप प्रयुक्त
भएको छ भने अन्त लेख अभिलेखमा संस्कृतरूप 'नेपालाः'
भनी बहुवचनमा तद्धित प्रत्यय लोप भएको रूप प्रयुक्त छ।

नेपालेभ्यः शुद्धपाठ

यसरी देश वा देशवासी भन्दा पनि बहु-
वचनमा तद्धित प्रत्यय लोप भएको प्राकृतरूप
प्रयुक्त हुनुपर्नेमा सो नभएर ती टिष्टुङ्क पालुङ्का
अभिलेखमा किन बहुवचनमा पनि तद्धितान्त प्रत्यय
सहित भएको 'नेपालेभ्यः' भन्ने रूप प्रयोग
भएको ?

यो प्रश्नले फेरि मलाई सधैं तुलबुल्याइरह्यो।

यसको उत्तर नपाउँदा नै मैले यो लेखलाई
विद्वान्समक्ष प्रस्तुत गर्न सकिराखेको थिइँन। यसको
मूलपाठमा फरक छ कि भन्ने शंका पनि उठ्यो
र स्थलगत अध्ययन गर्न गएर उतार ल्याउने उद्योगमा
थिएँ, त्यसो गर्न पनि सकिहालेको थिइँन। शिला-
लेखको उतार छ कि भनेर हेर्न अभिलेखालयहुँदो बुझ्दा
पनि स्पष्ट उतार पाउन सकिन। यस्तैमा दैवसंयोग
हालै गत साल डिल्लीरमण रेग्मीले यसको चित्रफलक
प्रकाश गरिदिएकाले यसमा विचार गर्न सजिलो हुन
आएको छ र मेरो मनको शंका समाधान पनि हुन गएको छ।
रेग्मीले नैपालेभ्यः नै पढे तापनि त्यसमा नैपालेभ्यः नभएर
नेपालेभ्यः भन्ने पाठ शुद्ध देखिन आयो। टिष्टुङ्कभेकका
तीनवटा अभिलेखमा मुकामका ठाउँमा नैपालेभ्यः
पढिएको भन्ने कुरा हामीले माथि भनिसक्यौं।
प्रकाशित चित्रफलकमा एउटामा मात्र स्पष्ट पाठ
देखिन्छ। प्राचीन नेपालमा छापिएको प्रतिच्छविमा पनि
केही अक्षर पढ्न सकिँदैन। यसकारण एकपल्ट
स्वयं स्थलगत अध्ययन गरेर तीनवटा मूल शिलालेख
हेर्ने मेरो धोको अझै रहिरह्यो। यो मेरो मनको
धौ नपुगेको हुनाले नै लेखिसकेको यो लेख प्रकाशमा
आउन ढिलाइरहेको थियो, यस्तैमा हालै मैले पुरातत्व-
विभागबाट^{५७} ती अभिलेखका ठूला साइजमा खिचेका
प्रतिच्छवि पाएको हुनाले अहिले यो लेख विद्वान्
समक्ष प्रस्तुत गर्न मेरो बाटो फुकेको छ। (हेर्नोस् फलक २)
तद्विद् विद्वान्हरूको सम्प्रत्ययका लागि उक्त पाठ
चिनाउने अक्षरका चित्र र स्पष्ट बुझिने उक्त अभिलेखको
प्रतिच्छवि समेत गरी यो लेख प्रकाशमा ल्याएको
छु।

लिच्छविलिपिमा एकलख दुइ प्रकारका छन्।
तिनमा एक आजभोलिकै जस्तो एकलख नै छ।
अर्को बायाँपट्टिको डिकोमा अलिकति कान तानेपछि

५६. चण्डेश्वरको कृत्यचिन्तामणिबाट-द्रष्टव्य-मेरो महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन, १० परिशिष्ट
ने. ए. अ. केन्द्र वि. सं. २०४०, १३३-३५ पृ. र सेलेक्ट इन्स्कृप्सन्स् २ भा. ५६६ पृ.

५७. टिष्टुङ्कका यी शिलालेखका चित्र हाल का. मु. सहानिर्देशक साफल्य अमात्यका सौजन्यले किरण वैद्यका
हातबाट मैले पाएको हुँ।

एकलख हुने नियम पनि छ । नेको बायाँपट्टि कान तान्दा एकलख र दायाँपट्टि कान तान्दा कान्दानी हुन आउँछ । दुइपट्टि कान भएको न नो हुन्छ । एउटा कान अर्को एकलख भयो भने नै हुन्छ, कानविनाको एकलखमात्र दिदा नै हुन्छ । यस नमा एकलख छ, कान छैन । त्यसकारण यसलाई नै भन्न सकिदैन । यसै सालको हाँडिगाउँको अभिलेखमा पाइएको मानेश्वरको नेमा बायाँपट्टि कान दिएको छ । त्यही तल्लो हारको धारामानेश्वरको नेमा एकलख छ । त्यो ने र यो ने एकैनासका देखिन्छन् । त्यसकारण यी ने मा कान तानेको नदेखिएकाले र एकलख मात्र देखिएकोले यसलाई नै भन्न मिल्दैन, ने नै शुद्ध पाठ भन्न सकिन्छ । (हेनौस् फजक?)

लाहुरी नेपाल (मकवानपुर) तथा नेपालको विशालता-

नेपाल जनपदभित्र धेरै विषयहरू थिए, ती पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिणतर्फ पर्दथे । नेपालेभ्यः लेखिएका अभिलेख नेपालदूनको दक्षिण पश्चिम टिष्टुङ पालुङभेकका हुन् । राजदरवारका पश्चिम-तर्फका विषयपतिहरू तिनका आयुक्तहरू भन्सार अधिकृतहरू र ठानेदारहरू समेतलाई यी अभिलेखमा सम्बोधन गरिएको छ । यी विषयपति र अधिकृतहरू नेपालदून बाहिरका थिए । अभिलेखहरू पनि नेपाल-दूनमा रहेका राजदरवारबाट अर्थात् मानगृह, कैलास-कूटभवनबाट प्रसारित नभएका र नेपाल दूनबाहिरकै मुकामबाट प्रसारित भएका थिए भन्ने कुरा बुझिन्छ । यी शिलालेख प्रसारित भएका समयमा राजाको मुकाम टिष्टुङ पालुङमा थियो वा त्यसभन्दा तल तराईको अथवा चित्तौनको मैदान थियो भन्ने कुरा पनि यहाँनै स्मरणीय छ । किनभने मध्यकालका नेपालमा पूर्वपश्चिममा

रहेका विभिन्न राज्यका मुकाम प्रायः गरेर दुइवटा देखिन्छन् । तिनमा वर्षायाममा माथिका शीतप्रधान टाकुरामा र हिउँदमा तल न्याना ब्यासी वा मैदानमा राजाहरूको मुकाम हुने गर्दथ्यो । पछिल्ला मध्यकाल-का काठमाडौँ पाटन भक्तपुरका राजाहरू पनि उभारो हिउँदको दिनमा तीर्थयात्रा गर्न सैर शिकार गर्न पनि मधेश तराईतर्फ झर्ने गर्दथे । आधुनिककालमा राणा प्रधानमन्त्रीहरू पनि विशेषतः जंगबहादुर शिकारको लागि हिउँदमा वर्षेनी भने जस्तै तराईका जंगल जाने गर्दथे ।

यस्तै लिच्छवि गुप्त राजाहरू पनि मौन-पचासको कठचाँग्रिने जाडो याममा आफ्ना राज्यभित्रका तलतिरका न्याना फाँटहुँदा सैर गर्दा हुन्, शिकार खेल्दाहुन् । यो अनुमान मेरो हो तापनि 'नेपालेभ्यः' मुकाम भएको टिष्टुङ भट्टवालमा रहेका अंशुवर्माकै शासनाभिलेखको समय मानदेवसंवत् ३१ को पुसको ठण्डा दिनमै परेको हुँदा मेरो अनुमानलाई टक्का दिएको छ^{५८} । अर्को वसन्तदेवको अभिलेखमा पनि अखण्डित महीना देख्न पाइएको भए यस अनुमानमा अझै बल थपिने थियो ।

अर्को कुरा पनि यस सम्बन्धमा स्मरणीय छ । पछिल्लो कालमा जुन बेला नेपालदूनलाई मात्र नेपाल भनिन्थ्यो, त्यसबेला पनि यस भेकलाई नेपालै भनिन्थ्यो । हेमिल्टनले चीसापानीगढीको बाटो काठमाडौँ आउँदा बाटामा 'लाहुरी नेपाल' आइपुगेको कुरा वर्णन गरेका छन् । उनको भनाइ अनुसार 'लाहुरी नेपाल' भनेको 'सानो नेपाल' हो र सो चितलाङभेक पर्ने कुरा पनि उनले लेखे । उनले यो क्षेत्र अधि, ललितपुर राज्यान्तर्गत थियो पनि भनेका छन्^{५९} । पृथ्वीनारायणको एउटा स्तुतिगीतमा भने

५८. भट्टवालको अभिलेखमा तिथिमिति बुझिन्छ । टिष्टुङका अभिलेखमा चाहिँ टुटेको छ । बेहोरा दुवैको एकै हुँदा रेगमीले मिति पनि एकै पढेको उचितै लाग्छ ।

५९. "लाहुरी अर् लिटिल् नेपाल"-हेमिल्टन् अन् एकाउण्ट अफ् द किङडम् अफ् नेपाल, १९७१ ई. २०२-३-४ पृ.

प्राचीन नेपाल

मुनि के प्राण गुः

स्वस्ति नेपालेभ्यः

(टिण्टुङको अंशुवर्माको अमिलेखवाट)

मा के मृग शु

मानेश्वरस्य

(हांडीगाउँको अंशुवर्माको अमिलेखवाट)

केठ ठि क रूकः

नेव चिकत्थनः

यदि केति

यदि नेति

(चाँगुको मानदेवको स्तम्भलेखवाट)

मृगल मृगिकेठ

स्वतलस्वामिनेव

(खोनासीको शिवदेव-अंशुवर्माको अमिलेखवाट)

केलासे मृग शु

कंलासेश्वरस्य

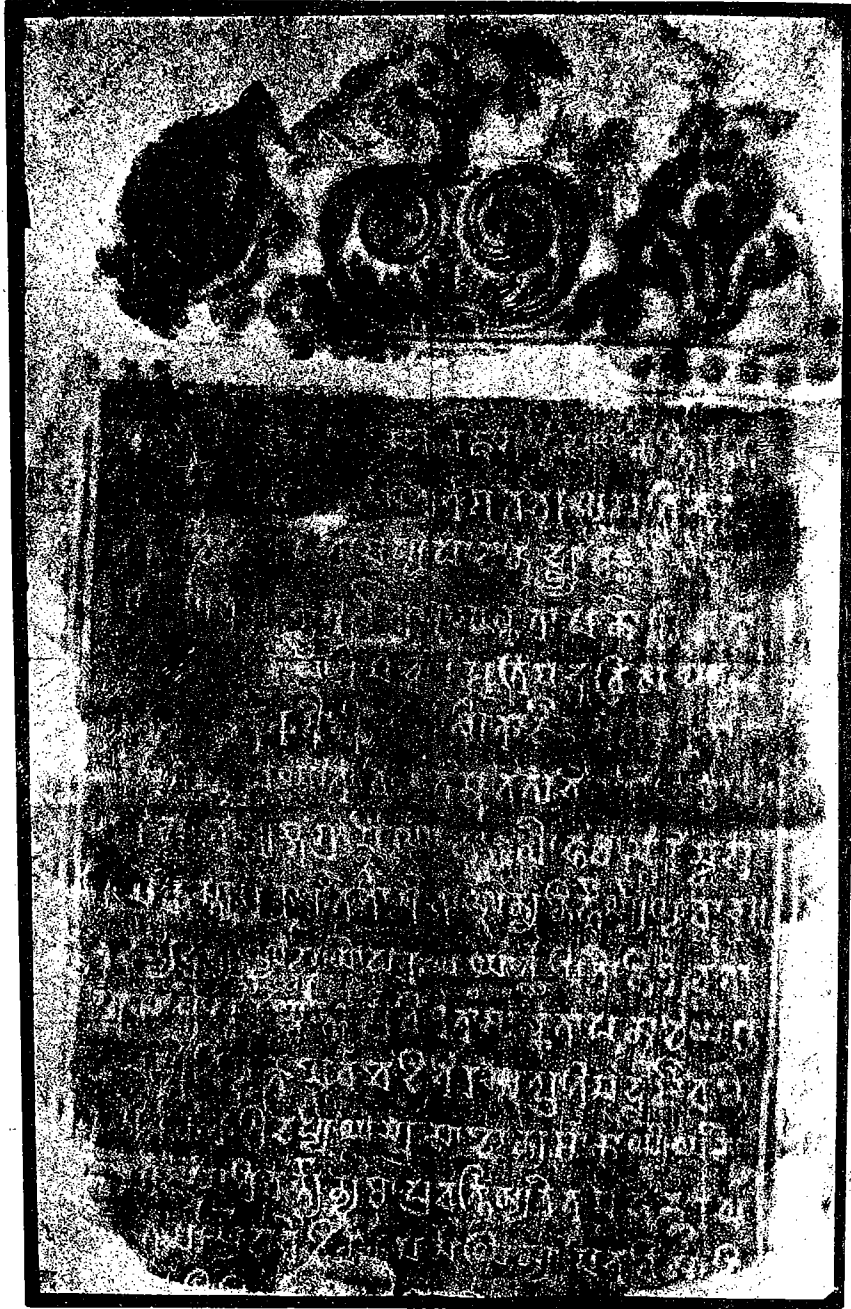

मा के मृग शु पुः

मानेश्वरस्य पु ३

(हांडीगाउँको अंशुवर्माको अमिलेखवाट)

प्राचीन नेपाल

फलक २ सं.

(टिष्टुङको अंगुवर्माको अभिलेख)

‘लाहुरी नेपाल’ मकवानपुर राज्य-अन्तर्गत पर्ने हात्ती हुम्रे जंगल भएको भन्नाले सो भित्री मधेशसमेत भएको प्रदेश हो भन्ने संकेत मिल्दछ ।

‘लाहुरि नेपाल’ गई दुदकोसि सांधलाई ल्याया गजमोति है^{६०}

यो वाक्यले पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर जितेर दुधकोशी सांधलाई गजमोती ल्याएको भाव व्यक्त गर्छ । किनभने तराईका जंगलमै हात्ती हुन्छन्, मकवानपुरको पाहाडमा हात्ती हुने जस्तो जंगल देखिँदैन । साँच्चै तराई र भित्रीमधेश भएका मकवानी सेनराजा हात्तीपाला थिए । उनैका सहायताले नेपालदूनका र गोरखाका राजाले शिकार खेल्न हात्ती पाल्न पाउँथे । वि. सं. १७६८ को हिउँदमा भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल मकवानपुरका राजा माणिक सेनको साथ भई खेदा (हात्ती पक्रने काम) का लागि तराईको जंगलमा गएका थिए^{६१}। पृथ्वीनारायण शाहले ससुरालीलाई एकदन्ता हात्ती र ‘नौलाखी हीराको हार’ पाए डोला लान्छु नत्र लान्न भनी हाँक पारी आएको कुरा पनि यस सम्बन्धमा स्मरणीय छ^{६२}। एक दन्ता हात्ती, सेता हात्ती पनि त्यही चितौनको जङ्गल र चारकोशे झाडीमै पाइने अनुश्रुति छ । यसो हुँदा पनि गजमोती लिन पृथ्वीनारायण शाह मकवानपुर गएको कुरा नै सार्थक हुन्छ । नेपालदूनका राजा हात्ती खेदामा जाँदा पनि मकवानपुरका राजासंग मिलेर यही भित्री मधेशमै जाने गर्दथे । यसरी हेमिल्टनले चितलाड भेकलाई लाहुरी नेपाल भनेको सुने पनि नेपाली स्तुतिपाठकले भने भित्री मधेश भएको मकवानपुरलाई लाहुरी नेपाल भने । यो अर्वाचीनकालको कुरा भयो । लिच्छविकालमा पर्ने टिष्टुड भेक त अवश्य नेपाल राज्यभिन्न पर्दथ्यो । यसमा ता शंका छैन । तर भित्री मधेश पथर्यो पर्दैनथ्यो यकीन त

भन्ने सकिँदैन, त्यसतर्फको अभिलेख नपाउनाले किटोर भन्ने नसकिएको हो । तर जे भए पनि वसन्तदेवले पहिले र पछि अशुभमैले उपयुक्त शिलालेख काठमाडौंवा नेपालदूनभिन्नका दरवारमा बसेर प्रसारित गरेका नभएर टिष्टुडतर्फको मुकामबाट प्रसारित गरेका थिए अथवा हिउँदमा सैरशिकारमा मधेश तराईतिर झरेका बखत उतैबाट प्रसारित गरेका थिए । यसैले अरू केही भारतका अभिलेखमा जस्तो स्थान नाम र नेपालका अरू अभिलेखमा जस्तो दरवारको नाम नभएर यिनमा चाहिँ नेपालेभ्यः भनी नेपाल देशबाट प्रसारित भएका हुन् भनिएको बुझिन्छ ।

यी अभिलेखबाट अर्को ठूलो उपलब्धि पनि हाभीलाई मिलेको छ, सो के भने नेपालखाल्डो बाहिर पनि लिच्छविकालमा नेपालै भनिन्थ्यो, खाल्डा बाहिर पनि कुण्ड तापन आदि अधिकरण थिए । नेपाल जनपदभिन्न धेरै विषयपतिहरू रहन्थे र ती विषयपतिहरू केन्द्रको राजाज्ञा पाएर सामन्तरूपका शासक थिए भन्ने कुरा पनि अवगत हुन आउँछ । पूर्वमध्यकालमा यस्ता धेरै पूर्वपश्चिमका विषयहरूको नामोल्लेख विभिन्न अभिलेख र ग्रन्थका पृष्ठीकावाक्यहरूमा पाएका पनि छन् । पूर्वका विषयलाई पूर्वाधिकरणबाट पश्चिम तर्फमा विषयहरूलाई पश्चिमाधिकरणबाट प्रशासन व्यवस्था मिलाउने पद्धति पनि लिच्छविकालमा चलेको हुँदा पश्चिमतर्फका आफ्ना विषयहरूमा दौडाहा गर्न जाँदा वा हिउँदका मुकाम त्यहाँ पर्दा राजाहरूले यी शनदपत्र राखिदिएका थिए । नेपालबाट यी अभिलेख प्रसारित भएका थिए भन्ने अर्थ गर्दा नेपालखाल्डोबाहिर पनि नेपाल भन्ने चलन लिच्छविकालमा भएको कुरा प्रकट हुन आउने र नेपालखाल्डो मात्र नेपाल भन्नेहरूको मत खण्डित हुन जाने हुँदा उनीहरूले यसको अर्थ

६०. इतिहासप्रकाश १ भाग १६६ पृ.

६१. लक्ष्मण सत्याल, अक्रूर कुइँकेल-इतिहास संशोधन ९ संख्या वि. सं. २०१२।३ पृ.

६२. दिव्य उपदेश ३ पृ.

स्थानीय 'गोठालाहरूलाई' भन्ने गर्नु परेको हो, सो उपपत्तिविहीन हुने कुरा हामीले माथि नै उल्लेख गरिसक्यौं। त्यसकारण सबै तर्फबाट विचार गर्दा नेपालका र भारतका अभिलेखको लेखाइको बेहोरा हेर्दा र

संस्कृत साहित्य पाणिनिव्याकरणसम्मत अर्थ गर्दा पनि उपर्युक्त मेरो अर्थ गराइ मिल्दोजुल्दो हुन आएको छ। यसले यो अर्थ विद्वद्ग्राह्य र इतिहाससम्मत पनि हुन जानेछ भन्ने ठानेको छु।